

Ungern i oktober 1956: Revolt mot stalinismen och sovjeten

I oktober 1956 revolterade den ungerska befolkningen mot den stalinistiska diktaturen. Sovjetiska styrkor ockuperade landet, men det skulle dröja lång tid innan stalinisterna lyckades krossa den ungerska arbetarklassens motstånd.

I slutet av september 1944 gick Röda Armén över gränsen till Ungern, som på vårkanten samma år ockuperats av Hitler sedan dess ledare försökt hoppa av alliansen med Tredje riket. Det tog ett halvt år av förbittrade strider innan den nazi-tyska trupperna och deras ungerska allierade besegrats. Men redan december 1944 bildades en provisorisk regering bestående av rad nybildade eller reorganiserade partier, däribland det stalinistiska ungerska kommunistpartiet. I det första valet i slutet av 1945 vann det Självständiga småbonde- och lantarbetarpartiet över hälften av alla avgivna röster, medan kommunistpartiet fick 17 procent av rösterna. En koalitionsregering med stalinister på en rad nyckelposter bildades. Men gradvis tog stalinisterna med Stalins uppbackning över hela kontrollen och manövrerade ut eller fördrev de övriga partierna från alla maktpositioner. I augusti 1947 hölls ett nytt val som, inte minst tack vare ett omfattande valfusk, gjorde kommunistpartiet till det största partiet. I mars 1948 tvingades dessutom det socialdemokratiska partiet att gå ihop med kommunistpartiet. Det nya partiet döptes till *Magyar Dolgozók Pártja* (Ungerska Arbetarpartiet, MDP)

Stalins "främste" lärjunge

Inom loppet av bara några år förvandlades Ungern av det ungerska kommunistpartiet, med uppbackning av den sovjetiska Röda Armén, till en kopia av Stalins diktatoriska regim. Till och med den bysantiska ledarkulten övertogs. Partichefen Matyas Rakosi framställdes i alla tonlägen som det nya Ungerns skapare - själv framställde han sig blygsamt som Stalins "främste" lärjunge. Nog hade han mycket som talade för detta påstående. Ungern under Rakosi fick en dos stalinism som få andra östeuropeiska länder.

En nyckelroll kom att spelas av säkerhetspolisen som kom att bli känd efter sina initialer AVO (sedemera AVH). Säkerhetspolisen blev en stat i staten. Dess otaliga agenter övervakade allt som rörde sig i landet - och rapporterade direkt till Rakosi, med kopior till den sovjetiska säkerhetstjänsten. Mellan 1949 och 1953 lär mer än 750 000 personer ha utsatts för närgångna undersökningar från säkerhetspolisens sida. Av dessa beräknas 150 000 ha dömts till fängelse eller arbetsläger. Cirka 2 000 avrättades. Inte så få av dem som utsattes för säkerhetspolisens terror var medlemmar i det styrande partiet. Mer än 3 000 000 partimedlemmar utrensades, och i den av Stalin anbefallda jakten på "titoister" efter brytningen med Jugoslavien 1948, föll mer än en av regimens högt uppsatta och nitiska stalinister.

I juni 1949 greps utrikesministern László Rajk, som på sin tidigare som inrikesminister hade varit huvudansvarig för att förvandla poliskåren till ett lydigt stalinistiskt verktyg. Efter att ha utsatts för tortyr "erkände" Rajk och rad andra högt uppsatta partimedlemmar att de rekryterats av CIA:s föregångare OSS, och att de konspirerat med Tito mot den ungerska regimen, och till och med planerat att mörda Rakosi. Rajk och hans "medkonspiratörer" dömdes till döden och avrättades. Det säger en hel del om den skräckstämning som rådde att när Rakosi kritiserade Rajks efterträdare som inrikesminister, Sándor Zöld, dödade den senare sin familj och begick självmord

Rakosis fall

När Stalin avled i mars 1953 befann sig Ungern praktiskt taget på bristningsgränsen. Den kostnadskrävande satsningen på uppbyggnad av tung industri i det råvarufattiga landet, tillsammans med kollektivisering av stalinistisk modell, hade fört in ekonomin i en återvändsgränd och orsakat sjunkande levnadsstandard.

Stalins död innebar dock en lättnad. Rakosi och hans närmaste män kallades till Moskva och beordrades att retirera och acceptera att en mer konsumentvänlig politik tog vid under den nye regeringschefen Imre Nagy. Men Rakosi var ändå inte beredd att ge slaget förlorat. Han lyckades att bli av med Nagy. Men Rakosi hade räknat rejält fel. Året för Nagys fall var nämligen 1956. Kort tid efter Nagys fall inleddes det sovjetiska kommunistpartiets 20:e partikongress i Moskva där Krustjev gick till hårt angrepp på Stalin. Den man som älskat att framställa sig själv som den döde diktatorns mest trogna lärjunge såg sig plötsligt hängande i luften. Rakosi tvingades att avgå och skickades på hälsokur till Sovjetunionen, där han blev kvar fram till sin död 1963.

Revolt

Rakosi ersattes av Ernő Gerő, ett val som väckte utbredd motvilja. Han hade varit nummer två under Rakosi och hade inte gjort sig känd för sin reformvilja. Gerő hade dessutom en sinister bakgrund som en av de ledande stalinistagenterna i Spanien under det spanska inbördeskriget. I kraft av det sovjetiska stödet till det republikanska Spanien hade Stalins hemliga polis bedrivit klappjakt på oppositionella kommunister. Gerő hade flera liv på sitt samvete.

Misstroendet mot Gerő och hans hejdukar banade väg för en revolt.

Explosionen kom den 22 oktober, då en demonstration arrangerades i Budapest i solidaritet med reformanhängarna i Polen. Dessa hade lyckats ta över ledningen av det polska kommunistpartiet och stod nu under hårt tryck från de sovjetiska ledarna och deras allierade i den polska byråkratin. Cirka 100 000 människor kom att delta i demonstrationen som hade förbjudits av regeringen, efter att först tillåtits. Till att börja med förlöpte allt lugnt.

Demonstranterna marscherade helt fredligt genom Budapests gator utan att regimen gjorde något för att stoppa den. Manifestationen avslutades med ett stort möte. När väl mötet var slut stannade demonstranterna kvar.

Plötsligt spreds uppgiften att den hatade Ernő Gerő höll ett tal i radion i vilket han smädade demonstrationen. Den församlade folkmassan drog iväg mot radiohuset för att kräva att få besvara Gerös tal. Vid radiohuset väntade beväpnade säkerhetspoliser. En delegation utsågs och släpptes in i radiohuset - där den demonstranterna ovetande greps av säkerhetspolisen. Plötsligt hördes en k-pistsalva. Några demonstranter föll träffade till marken. De chockade demonstranterna svarade med att kasta sten och söka efter vapen för att kunna besvara elden. Inom några timmar hade striderna spritt sig över hela Budapest.

Dagen efter byttes hela partiledningen ut och Imre Nagy utsågs på nytt till regeringschef. Samtidigt utrymde de sovjetiska förband som funnits i Budapest staden och förhandlingar inleddes om ett fullständigt tillbakadragande av de sovjetiska styrkor som var stationerade i landet. Den nya regeringen hade dock ingen större auktoritet. Över hela landet bildades istället arbetarråd och andra kommittéer som tog över förvaltningen på egen hand. Nagy försökte bilda en koalitionsregering mellan kommunister och medlemmar av återuppståndna partier. Han proklamerade också Ungerns neutralitet och förklarade att landet skulle komma att lämna Warszawapakten.

Röda Armén ingriper

De sovjetiska ledarna som överrumplats av den snabba händelseutvecklingen agerade först ganska försiktigt. När det stod klart att Nagy inte hade full kontroll över händelseutvecklingen beordrade de Röda Armén att gripa in. På morgonen den 4 november rullade sovjetiska militärförband in i Budapest. Inom loppet av några timmar var alla strategiska platser besatta. Det säger en hel del om Röda Arméns utbildningsstandard och förljugenheten hos den stalinistiska propagandan att många sovjetiska soldater först inte förstod att de skickats till

Ungern, utan trodde att de skickats till Berlin för att slåss mot tyska fascister! Men befolkningen vägrade att böja sig. Den gjorde motstånd med allt som fanns till hands. Efter hårda strider lyckades de sovjetiska styrkorna ockupera landet. Minst 20 000 ungrare dog och 200 000 gick i landsflykt i nederlagets kölvatten. Nagy och hans regering sökte skydd på den jugoslaviska ambassaden. De hade utlovats fri lejd till Jugoslavien men förråddes av Tito. De tvingades lämna den jugoslaviska ambassaden och greps på stället av den sovjetiska säkerhetspolisen som förde dem till Rumänien.

Arbetarråd

Även om de sovjetiska styrkorna nu kontrollerade det ungerska territoriet var de fortfarande tvungna att ta hänsyn till stämningarna i landet. I flera månader efter invasionen ställdes ockupanterna och den marionettregering de tillsatt inför ett massivt passivt motstånd lett av arbetarråden. I mitten av december 1956 utlyste Centrala Arbetarrådet i Budapest en 48 timmars generalstrejk "*i protest mot förtrycket av arbetare och deras fritt valda delegater*". Anslutningen är så gott som hundra procentig.

Gradvis återtog dock stalinisterna kontrollen. Tusentals arbetare greps och många avrättades, fackföreningarna och andra organisationer "reorganiserades" under stalinistisk kontroll, arbetarråden undertrycktes steg för steg, strejkande fabriker besattes, och hot efter hot om repressalier haglade över en befolkning som var helt värnlös i ockupanternas händer. I mitten av november 1957 avskaffades alla återstående arbetarråd genom ett regeringsdekret. Då hade redan Nagy och flera medlemmar av hans regering dömts till döden och avrättats på rumänsk mark. Även om stalinisterna stod som segrare, var de mer isolerade än någonsin. Ett faktum som skulle komma att prägla en ungerska stalinismens fortsatta historia.

Krisen i kommunistpartierna

Krustjevs angrepp på Stalin på det sovjetiska kommunistpartits tjugond partikongress i mars 1956 hade skakat om kommunistpartierna, men det var den sovjetiska invasionen som verkligen sprängd dammvallarna.

Det franska kommunistpartiets ledning försvarade det sovjetiska ingripandet och hävdade att den händelseutveckling som lett fram till inmarschen var resultatet av "*kontrarevolutionär verksamhet*" som omsorgsfullt förberetts under en längre period med utländskt stöd. En av partiets ledare, André Stil, framträdde i ungersk radio och berättade att de franska arbetarna var nöjda med att revolten slagits ned. Bland partiets fotfolk härskade däremot förvirring och demoralisering. Inom loppet av några månader förlorade partiet 70 000 medlemmar.

Det italienska kommunistpartiet, PCI, drabbades ännu hårdare. Dess medlemsantal föll från 2 036 000 1956 till 1 790 000 1957. Den av PCI dominerade fackliga centralorganisationen CGIL tog avstånd från den sovjetiska inmarschen.

Det engelska kommunistpartiet förlorade drygt tiotusen medlemmar. En av medarbetarna i partitidningen *Daily Worker*, Peter Fryer, befann sig i Ungern. Hans artiklar stoppades av partiledningen. Men den bok han skrev om händelserna, *Hungarian Tragedy*, fick desto större inflytande. (Boken gavs för övrigt ut på svenska 1957 av socialdemokratiska Tidens förlag.) Till och med det lilla amerikanska kommunistpartiet som var okänt för sin extrema följsamhet gentemot påbuden från Moskva skakades och såg sig tvunget att ta avstånd från den sovjetiska invasionen. Ordningen återställdes dock snabbt. I motsats till kommunistpartiernas egna påståenden att det var instabila medelklasselement som övergav partierna var det i stor utsträckning deras arbetarmedlemmar som vände partierna ryggen.

Ungern efter revolten

I den sovjetiska arméns tross kom Janos Kadar och hans "*arbetar- och bonderegering*". Kadar hade varit en av dem som fallit offer för Rakosis utrensningar och under tortyr tvingats till falska bekännelser. Rakosi hade dock tvingats att rehabilitera honom. Under Kadar skulle den byråkratiska diktaturen komma att framstå som en av de mest reformvänliga av östeuropeiska regimerna.

Kadar som tillhörde kommunistpartiets ledning och betraktades som anti-rakosit, ingick till och med i Nagys koalitionsregering. Han lär till och med under händelserna i oktober ha skrikit åt den sovjetiske ambassadören (som var Jurij Andropov, sedermera partichef i Sovjetunionen och den siste sovjetiske partichefen Gorbatjovs gynnare): *"Jag är ungrare och kommer att bekämpa era stridsvagnar med bara händerna om så behövs!"* Men som händelseutvecklingen visade var det bara tomt prat. Som den byråkrat han var föll han snabbt in i ledet när upproret hotade att sopa bort själva den byråkratiska regimen.

Skakad av revoltens intensitet och det hårdnackade motståndet slog dock Kadars regim in på en öppet reformvänlig kurs så fort läget stabiliserats. Eller mer precist, en politik som syftade till att försöka få den misstroagna och motspänstiga befolkningen att finna sig i den byråkratiska diktaturen. Man kan, som Napoleon träffande formulerade det, göra mycket med bajonetter, men man kan inte sitta på dem.

I början av 60-talet förklarade Kadar öppet att *"de som inte är emot oss är med oss"*, en formulering som han själv förklarade var en direkt anspelning på Rakosis olycksbådande formel *"de som inte är med oss, är emot oss"*. Kadar var dock inte beredd att ifrågasätta den sovjetiska överhögheten. I augusti 1968 deltog därför ungerska förband i den av de sovjetiska ledarna iscensatta invasionen av Tjeckoslovakien.

Under 60-talet beslöt regimen som ett led i sin reformvänliga politik att ta itu med en genomgripande förändring av den alltmer hämmande traditionella kommandoekonomin. Resultatet blev den *Nya Ekonomiska Mekanismen*, NEM, med tonvikt på styrning genom ekonomiska medel som vinst, skatt och krediter istället för administrativa dekret. NEM-experimentet resulterade i en stigande levnadsstandard. Kooperativa och även privata företag uppmuntrades.

Reformerna resulterade till en början i en stabil tillväxt och stigande levnadsstandard för befolkningens stora massa, i synnerhet den viktiga jordbrukssektorn genomgick en gynnsam utveckling. Ungern var på god väg att bli, med ett populärt uttryck, *"den gladaste baracken i det socialistiska lägret"*.

Reformpolitikens kris

Men reformpolitiken kunde inte undvika att drabbas av kriserna i den internationella ekonomin på 70-talet och i början av 80-talet. Med sjunkande tillväxttakt tillgrip regimerna bland annat prishöjningar och besparingsåtgärder som resulterade i en stagnerande levnadsstandard och växande missnöje i breda grupper.

Valet såg ut att stå mellan fortsatt reformpolitik eller en återgång till mer traditionella planeringsmetoder. Men reformförespråkarna lyckades driva igenom en fortsättning av reformerna. Men en fortsatt reformpolitik kunde inte annat än kräva Kadar som offer. För den generation av välutbildade och reformvänliga teknokrater som började att tränga sig fram mot makten framstod den åldrande Kadar och hans meningsfränder alltmer som fossil från en svunnen tid.

Kadar avsattes i mars 1988 från posten som partichef och tilldelades den nyskapade hedersposten som partipresident. En post som han avsattes från året efter. Skall man tolka de diplomatiska omskrivningarna av den gamle mannens självstillstånd hade Kadar blivit alltför senil. Kadar ersattes som partichef av den 20 år yngre Karolyi Grosz, som snabbt gjorde sig av kadoristerna i partiets ledning. Men även Grosz föll offer för den alltmer accelererade utvecklingen i prokapitalistisk riktning.

I oktober höll kommunistpartiet sin sista kongress, en kongress som dominerades av reformflygeln. Partiet upplöste sig - och fick två efterträdare, den ena ledd av reformanhängarna och den andra av de konservativa. I juni 1990 hölls det första fria valet sedan 1945. Valet resulterade i en koalitionsregering under ledning av József Antall som förespråkade en snabb övergång till marknadsekonomi.

Anders Hagström